

EBŪ MANSŪR EL-MĀTŪRĪDĪ (Ö. 333/944)'NİN KĪTĀBŪ'T-TEVHĪDĪ VE TÜRKÇE TERCŪMESİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Emine YARIMBAŞ

I

Kitabu't-Tevhîd'in metni Prof. Dr. Bekir Topaloğlu ve Dr. Muhammed Aruçi tarafından uzun çalışmalar sonucu neşre hazırlanmış ve İSAM yayınları tarafından 2003 tarihinde Ankara'da basılmıştır. Bekir Topaloğlu tarafından yapılan Türkçe tercüme ise yine aynı yayınevi tarafından 2002 tarihinde okuyucuların istifadesine sunulmuştur. Bu itibarla Hanefi-Mâtürîdî ekolünün temel kaynaklarının başında yer alan ve Türk-İslâm düşüncesi açasından büyük bir önem taşıyan bu müstesnâ eserin neşre hazırlanmasında büyük hizmetleri bulunan kişilerle, yayınlanmasında emeği geçen İSAM mensuplarını kutluyoruz.

Kitâbü't-Tevhîd'in uzun yıllar boyunca neşr edilmemiş olması İslâm dünyası açasından büyük bir kayıptı. Bu kaybın farkına varan Fethullah Huleyf eserin ilk neşir denemesini 1970 yılında yapmışsa da onun bu çalışması başarılı görölmemiştir. Kitap Arap dilinin yanısıra kelâm ilminde derin vukûfiyeti bulunan Prof. Dr. Bekir Topaloğlu ve Dr. Muhammed Aruçi'nin büyük gayretleri sonucu yeniden ilim dünyasına kazandırılmıştır. Eserin hem edisyon kritiğinde büyük rolü olan hem de tercümesini gerçekteşiren Topaloğlu, hayatının önemli bir kısmını müellifi tanımaya, anlamaya ve anlatmaya adanmış, Mâtürîdî hakkındaki zengin birikimiyle "Mâtürîdî uzmanı" nitelemesini hak etmiş sayılı âlimlerden biridir.

Dünyada tek yazma nüshası İngiltere'deki Cambridge Üniversitesi kütüphanesinde bulunan *Kitâbü't-Tevhîd*'in neşre hazırlanmasında büyük güçlüklerle karşılaşılmış, ancak uzun gayretler sonucu bu güçlükler aşılmıştır. Neşir Mâtürîdî'nin hayatı, şahsiyeti, siyasi ve ilmî çevresi ve eserlerinden bahsederek fikri yoğunluğa sahip Arapça ve Türkçe bir girişe sahiptir. Arapça neşrin ilk atımış sayfası muhakiklere ait girişten ibarettir. Asıl metin 718 sayfayı bulmaktadır. Otuz sekiz sayfa hacmindeki Türkçe girişe birlikte *Kitâbü't-Tevhîd*'in toplam sayfa sayısı 817'ye ulaşmıştır. Nâşirler tarafından esere ilâve edilen ve bazı sayfalarda asıl metinden fazla yer işgal eden dipnotların da orijinal metinde ve Huleyf neşrinde yer alan hatalar gösterilmiş, âyet ve hadis kaynakları kaydedilmiş, metin içinde geçen çeşitli mezhep ve fikri akımlar tanıtılmış, müphem kalan yerler çeşitli açıklama ve şerhlerle anlaşılır hale getirilmiş, anlam itibariyle kapalı olan noktalarda müellifin kaskına dair yorumlarda bulunulmuş ve böylece metnin anlaşılır hale gelmesi sağlanmıştır. Eserin sonunda muhtelif indeksler ve neşir sırasında başvurulan zengin bir bibliyografya yer almıştır.

II

Mâtürîdî ağırlıklı olarak Allah'ın varlığı ve birliği konularına yer verdiği *Kitâbü't-Tevhîd* adlı eserinde, Sünnî kelâm kaynaklarında bilâhare yer alan ana konulara geneli itibariyle temas etmiştir. Bilgi edinme yolları, ilâhiyyât, nübüvvet, kazâ ve kader, büyük günah, iman ve islâm terimleri olmak üzere altı başlık altında toplanmaya elverişli olan bu bahisleri genel hatlarıyla şu şekilde tanıtmak mümkündür:

Eser duyuların idraki, haber ve istidlâlden oluşan bilgi vasıtalarının ve bunların işlevlerinin anlatıldığı bilgi bahsiyle başlamıştır. Bu bölüm Arapça metinde yedi sayfa kadar bir yer işgal eder. Bu vasıtalarından her biri bilgi elde etmede diğer vasıtalara da ihtiyaç duyar. Meselâ akıl, bilinmeyi idrak etmek için evrendeki değişim, dönüşüm ve dolayısıyla fâni oluş hallerinin tespitinde önemli bir rol oynayan duyu verilerine muhtaçtır. Mâtürîdî aklın bir işlevi olarak gördüğü istidlali kullanarak diğer vasıtalarla ulaşılan bilgileri değerlendirmek suretiyle âlemdeki yaratılmışlık özelliklerini gözler önüne sermek ve buradan hareketle yaratıcının varlığına ulaşmak gayesini gütmektedir. O'na göre aklî tefekkür olmadan Allah'ın birliği ve iradesinin tecellilerine ulaşılamayacağı gibi ilim, kudret ve hikmetinin mânası da anlaşılabilir. Taklide saplanıp kalmanın zararları ve onu aşmanın önemini izah eden Mâtürîdî, hakkın otoritesine teslimiyet şeklinde tanımladığı dinin anlaşılmasında tecrübe edilen şeyleri anlamaya dayalı rasyonel bilgiyi kullanmayı önemli görür. Ona göre taklid tek başına dinde yeterli olsaydı insanın akıl sahibi olarak yaratılmasının bir anlamı kalmazdı ve bu yaratma amaçsız olurdu. Halbuki hiçbir yaratma amaçsız değildir. Benzer bir metot insan aklına hitap eden ilahî hitapta da esas alınmış, dinî gerçeklerin insana sunumunda akıl ihmal edilmemiş, muhtelif şekillerde aklî yöntemler kullanılmıştır. Bu bahsin sonunda bilgi edinme yollarını inkâr edenlere reddiyelerde bulunan Mâtürîdî, bu kimselerin inkârlarını temellendirmek için kullanacakları vasıtaların duyu, haber ve aklî istidlalden başka bir şey olamayacağını söyler ve kendi kendileriyle çelişki içine düştüklerini hatırlatır.

Mâtürîdî epistemoloji bölümünde savunduğu bilgi vasıtalarını, ulûhiyyet, nübüvvet ve diğer inanç esaslarının temellendirilmesinde kullanmıştır. Meselâ “kalp ile tasdik, dil ile ikrar” şeklinde tanımladığı iman kavramına bakıldığında akıl ile nakil arasında kurmuş olduğu sağlam bağlantı kendini gösterir. Bu hem marifet ile tasdik arasındaki bağa, hem de aklî bilginin inanma eyleminde bir sebep ve motivasyon görevi gördüğüne işaret etmektedir. Bilgi her ne kadar inanmanın yeterli bir sebebi olarak görülme de gerekli sebebi olarak önem kazanır. Mâtürîdî'nin bu yaklaşımı dini anlama ve yorumlamada epistemolojisi ile teolojisinin ne kadar iç içe olduğunu göstermektedir.

Mâtürîdî epistemoloji bölümünden sonra, kelâm ilminin konuları arasındaki önemi sebebiyle “aslî-usûl” olarak ifade edilen ilâhiyyât bahsine 200 sayfadan fazla bir yer ayırmıştır. O, bu bölüm içinde Allah'ın varlığı, birliği, isim ve sıfatlarına sistematik bir şekilde yer verir. Yaratıcının varlığı ve nitelikleri hakkındaki bilgiye ulaşmak için yaratılan varlıklardan hareket eden Mâtürîdî, evrenin işleyişinde gözlenen düzen ve bu düzende yer alan çeşitli inceliklerden hareketle yaratıcının

varlığına, birliğine ve hikmetine giden yolları araştırır. Bunun yanında âlemin yaratılmışlığı telâkkisine gölge düşüren anlayışları da eleştirir. Nesnelere yaratıcı olmaksızın bir temel maddeden olduğunu savunan veya birbirinden oluşmak suretiyle yenilendiğini düşünen ve son tahlilde âlemin kâdemi telâkkisine götürülen anlayışlara karşı çıkar, kâinatın başka güçler vasıtasıyla değil, Allah tarafından yaratılmış olduğunu vurgular. Kâinatın birbirine zıt unsurların uyum içinde bir arada bulunmasını, mükemmel düzen ve işleyişin bir göstergesi olarak ortaya koyar. Kâinatın ve içinde bulunan bütün varlıklarla birlikte insanların bir varoluş gayesi olduğunu, bu gayeye uygun hareket ettikleri ölçüde değer kazandıklarını ifade eder.

Mâtürîdî'nin bu bahis içinde yer verdiği diğer bir önemli mesele, Allah'ın sıfatlarıdır. Bu konuda naslara tâbi olan Mâtürîdî Kur'an'da Allah'a nispet edilen kavramları yaratıcıya izafe eder. Bu noktada ortaya koydukları tenzihe dayalı sıfat anlayışını savunan Mutezile'ye fiilî sıfatların sayılarını artırdıkları ve onların kâdemi reddetmek için ayrı bir kategoride ele aldıkları gerekçesiyle Ka'bi'nin şahsında tenkitlerde bulunur. İlahî sıfatlar içinde çeşitli şekillerde tartışılan kelâm ve tekvîn sıfatlarını ayrı bahisler çerçevesinde inceleme konusu yapar. Bu bölümde ayrıca düalist Tanrı anlayışlarını savundukları için Allah'ın birliği ilkesini zedeleyen Seneviyye, Menâniyye, Deysâniyye, Maniheistler ve Markionistler gibi gruplara karşı çıkar, tabiatçılığı savunarak yaratıcıyı inkâra kalkışan Dehriyye'ye tenkitlerde bulunur. İlahî fiiller, rü'yetullah (Allah'ın görölmesi), ilâhiyyât konuları içinde yer verilen diğer bahisleri oluşturur.

Eserinde nübüvvet müessesinin gerekliliğine atmış beş sayfalık yer ayıran müellif, nübüvvetin isbatında hissî mucizeler yerine Hz. Peygamberin kişiliği, sunduğu mesajın kapsamı, derinliği ve mantıkliğine önem verir. Hristiyanların Hz. İsa hakkındaki fikirlerine eleştiriler yöneltten Mâtürîdî tek bir şahısta hem ilâhî, hem de beşerî özelliklerin toplanmasının imkansız oluşuna dikkat çeker.

Mâtürîdî, eserinin yaklaşık dörtte birlik kısmını ayırdığı kader bahsini yaratıcının isim ve sıfatları yanında kulların fiilleri, salah aslah, hayır şer, ecel ve rızık gibi konuyla irtibatlı diğer meselelerle birlikte geniş bir bağlamda işlemiştir. Mâtürîdî insanın fiilleri ve sorumluluğu noktasında ilahî kudret ve iradeyi kısıtlayan anlayışla, insanın iradesini bütünüyle yok sayan görüş arasında orta bir yol takip etmektedir. Ona göre insanların sorumlu oldukları fiiller yaratma açısından Allah'a, kazanılma (kesb) açısından da kula aittir. Bu bahiste hikmet, adl, hayır gibi kavramları zıtları olan sefeh, cevr, şer ile birlikte işlemekte, etimolojik yaklaşımlar yapmak suretiyle onları daha anlaşılır hale getirmeye çalışmaktadır.

Mâtürîdî âhiretle ilgili konular arasında önemli bulduğu için büyük günah meselesini seksen sayfalık bir bahis içinde işlemiştir. Bu bölümde büyük günah işleyen kişinin dünyevî ve uhrevî konumu hakkında değerlendirmelerde bulunur. Mürtekb-i kebîrenin kâfir olduğu veya dinden çıktığı yolunda Mu'tezile ile Haricîler tarafından ileri sürülen katı hükümleri kabul etmez. İnsan psikolojisinin derinliğinde yer alan iman, işlenen bir günah sebebiyle bir anda silinip yok olmasının hem tövbe müessesesinin anlamını ortadan kaldıracığını, hem de fitrat, akıl ve ilahî hikmetle bağdaşmayacağını ifade eder.

Mâtürîdî *Kitâbü't-Tevhîd*'in yirmi dokuz sayfadan oluşan son bölümünü iman ve islâm konularına ayırır ve burada imanın oluşumu, bu oluşumda insan iradesinin rolü, iman islâm ilişkisi ve imanda istisna gibi konuları tartışır.

III

Mâtürîdî'nin konuları incelerken takip ettiği usûl orijinal bir karakter arz eder. O'nun şekillendirdiği Sünnî ilm-i kelâm sonraki müellifler tarafından takip edilmiş ve onlara kaynaklık teşkil etmiştir. *Kitâbü't-Tevhîd* plan, muhteva, üslûp ve istidlal şekli açılarından önceki ulemanın eserlerine benzerlik arz etmemektedir. Bu yönüyle Mâtürîdî'nin kendisinden sonraki kelâmcılara örnek teşkil etmesi ve sünnî kelâm eserlerinin ana planının *Kitâbü't-Tevhîd* çerçevesinde oluşması açısından sünnî kelâmın önemli ilk temsilcisi olduğu söylenebilir.

Sünnî kelâm ekolünün kurucusu olan Mâtürîdî, bilgi bahsine sistemli bir şekilde yer veren ilk kişidir. Onun evren anlayışı, hem oluşa, hem oluş içinde yer alan varlıkların nasıl bir konum almaları gerektiğine ışık tutar. Evrende bulunan gayelilik varolan bir durumun ifadesi iken, dünyada hiçbir şeyin amaçsız olarak yaratılmadığı, kâinata yaşayan varlıkların da bu gayeye uygun hizmet etmeleri gerektiği hususu sürekli olarak vurgulanır ve tabiattaki varlıkların konumları birbirleriyle uyumlu bir şekilde izah edilir.

Mâtürîdî bir konuya başlarken, genellikle katılmadığı, hatalı veya bütünüyle tutarsız olduğuna inandığı karşıt görüşleri objektif bir tavır içinde zikreder. Meselâ epistemoloji bahsinde mütenakız fikirlerin ortaya çıkmasına sebep oldukları gerekçesiyle taklid ve ilham yoluyla ulaşılan bilgiye karşı çıkar, buna karşılık bilgi elde etmenin sağlam vasıtaları olarak gördüğü duyu, haber ve akla yer verir. Ulûhiyyet bahsinde ise özellikle tevhid ilkesini zedeleyen Maniheizm, Materyalizm (Dehriyye), Bâtıniyye, Seneviyye gibi akımların fikirlerini tenkide tâbi tutar. Bunu yaparken konumu ve işgal ettiği yer itibarıyla en önemli olandan en az önemli olana doğru bir sıralama takip eder. Muhaliflerin sadece fikirlerini serdetmekle kalmaz, bu fikirlerin dayandığı temel argümanlara da yer verir. Aynı konuyla ilgili olan karşıt fikirler bazen birden fazla olabilir. Tez ve antitezleriyle birlikte bu görüşleri ortaya koyup tartıştıktan sonra, bir sonraki adım olarak kendi düşüncesine geçer. Fikirlerini sıralama mantığı ve örgüsüne bakıldığında Mâtürîdî'nin çok güçlü bir zihnî yapıya sahip olduğu müşahade edilir. Alternatifleri ortaya koymadaki başarısı, muhtemel varsayımları tek tek zikretmesi ve her biri üzerinde bazen sayfalarca süren açıklamaları kesintiye uğratmadan devam ettirmesi, konulara uygun naklî ve akllî delillerin yanı sıra insan tabiatına, sosyolojik realiteye, insanlık tarihinin genel kabullerine dayanarak açıklamalar yapması, hem mukabil fikirleri eleştirirken, hem de kendi argümanlarını desteklerken ortaya koyduğu fikirlerin peşini en son noktasına kadar takip etmesi güçlü bir mantık örgüsüne sahip olduğunu, dinî konulardaki derin bilgisini, devrinin mukabil fikirlerini iyi tanımış olmasının yanında Kur'ân'a nüfuzunun da güçlü olduğunu gösterir.

Mâtürîdî'nin dinî anlamada ikinci yol olarak başvurduğu akıl hem rasyonel mânada akletme, hem de kâinatın yaratılış hikmetine işaret eden bir vasıta anlamı

taşımaktadır Zira Kur'an-ı Kerim'in anlaşılmasında ve yorumlanmasında aklın rehberliğine ihtiyaç vardır. Bu anlamda akıl ile nakil arasında birbirini tamamlayıcı sıkı bir irtibat mevcuttur.

Kur'an-ı Kerim'i dirayet metoduna bağlı olarak baştan sona tefsir eden ilk kişi olma mazhariyetine de sahip olan Mâtürîdî'nin, konularla irtibatlı olan âyetleri belli bir sistem içinde verişi, Kur'an muhtevasına hakimiyetinin son derece kuvvetli olduğunu gösterir. Bu, onun eserine emsalsiz bir üstünlük kazandırmaktadır.

Mâtürîdî'nin konuları inceleme metodu, üslubu ve geliştirdiği istidlâl Őekilleri açısından kimlerden yararlandığı ve etkilendiği hakkında tahminlerin dışında bir Őey söylemek mümkün değildir. İnanç konularına yaklaşımda kısmi anlamda Ebû Hanife'den istifade ettiği bilinmektedir. Etkilerine gelince, kendi ekolüne mensup kelâmcılar arasında Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî, Ebü'l-Muîn en-Nesefî, Nüreddin es-Sâbûnî gibi Őahsiyetlere model teşkil ettiği Őüphesizdir. Bazı Eř'arî kelâmcıların eserlerinde de Mâtürîdî'nin fikir ve istidlâllerine benzeyen dūřüncelerle karşılaşılmaktadır.

Kelâm ilminin sistemleşmesinde kendi devrinde yaşayan Eř'arî ve Mu'tezilî âlimlere kıyasla daha önemli ve etkin rol oynadığı, günümüzde Mâtürîdî üzerinde çalışanlar tarafından kabul edilen bir gerçektir. İslâm teolojisini formüle etmek için giriştiği önemli teşebbüsler yanında, Kelâm ilminin kurulması ve anlaşılmasında akıl ile naklin sentezine dayalı tanımlayıcı yaklaşımının büyük önemi vardır. Bununla birlikte diğer Sünnî kelâm ekolleri mensuplarıyla kıyaslandığında Mâtürîdî hakkında yeterli inceleme ve araştırmaların yapılmadığı görülür. *Kitâbü't-Tevhid*'in ve tercümesinin yayımlanmasından sonra eskiye nazaran daha kolay yapılabilecek olan yeni çalışmalar hem Mâtürîdî'nin hem de Mâtürîdî ekolüne mensup kelâmcıların tanınmasına ve zengin birikimlerinden istifade edilmesine imkân sağlayacaktır.